

קריאה של ספרות יפה כמשפרת את תיאוריית התודעה

תקציר

תיאוריית התודעה מתייחסת ליכולת שלנו לזהות ולהבין מצבים מנטאליים סובייקטיביים של אחרים. יכולת זאת נמצאת בבסיסה של מערכת האינטראקציות החברתיות של הפרט והיא מקשרת בין הממד הקוגניטיבי לבין הרגשות, ומסייעת לפתח אמפתיה. המחברים טוענים, כי פגיעה ביכולת זו היא אחד המאפיינים הבולטים של הרצף האוטיסטי, אך גם במצבים שבהם היכולת קיימת, אי הפעלתה או קושי בתפקודה עלולים לגרום למשברים ביחסים בין-אישיים חיוניים. החוקרים מבחינים בין תיאוריית התודעה הרגשית, דהיינו, היכולת לזהות ולהבין רגשות של אחרים, לתיאוריית התודעה הקוגניטיבית, דהיינו, ייצוג דעות וכוונות של אחרים. הרכיב הרגשי של תיאוריית התודעה קשור במיוחד לאמפתיה ולהיעדר התנהגות אנטי-חברתית. פיתוח תיאוריית התודעה בקרב ילדים מתבצע, בין היתר, באמצעות פרקטיקות תרבותיות, שאחת מהן היא קריאת יצירות ספרותיות.

מחקרים קודמים הצביעו על קשר בין קריאת ספרות לתחושת אמפתיה (על פי דיווחים עצמיים). קריאת ספרות מסייעת לנו להרחיב את הידע על אודות חיי הזולת ולזהות את הדמיון בינינו לבין ה"אחר". על אף שספרות יכולה להעביר מסרים חברתיים ולצמצם את הזרות של האחר בצורה ישירה, סביר להניח, כי השפעה עמוקה יותר מתבצעת על ידי מאפיינים דקים של הטקסט. במילים אחרות, קריאת ספרות עשויה לשנות לא רק את מה שאנו חושבים על אחרים, אלא גם כיצד אנו חושבים על אחרים. ניתן לומר, אם כן, כי קריאת ספרות משפיעה על התהליכים של תיאוריית התודעה מפני שהיא מכריחה אותנו לעסוק בפירוש ובכינון התודעה. תופעה זו מאפיינת רק סוגות מסוימות של ספרות יפה. ההנחה של הכותבים היא, שדווקא יצירות ספרותיות ברמה גבוהה יחסית (בניגוד לספרות השייכת לתרבות ההמונית) הן אלה המפעילות את תהליכי תיאוריית התודעה.

חשוב לציין, כי הקטגוריה של "יצירות של ספרות יפה" (literary fiction) ספגה ביקורת, וזאת בשל העובדה שהיא מהווה אך ורק סממן של מעמד חברתי. עם זאת, יש לשים לב להבדלים האובייקטיביים הקיימים ברמה הלשונית והסמנטית בין רומן ספרותי מודרני לבין מרבית המותחנים ורומני האהבה הזולים. ההבדלים העיקריים בין היצירה הספרותית לבין הספרות ההמונית, הרלוונטיים לפיתוח תיאוריית התודעה הם:

1. המרחב הסמנטי והלשוני העשיר המאפיין את היצירה הספרותית מאפשר תהליך של הזרה (defamiliarization), מונח שטבע ויקטור שיקלובסקי. כלומר, הפיכת דברים מוכרים ל"זרים" עבור הקורא, שצריך לזהות ולפרש אותם מההתחלה, תוך כדי רפלקציה וניתוק מהסטריוטיפים הקיימים.
2. יכולתה של היצירה הספרותית לאתגר את ציפיות הקוראים ואת חשיבתם משתקפת גם בחלוקה של חוקר הספרות רולאן בארת', בהתייחס לטקסט הכתיב (writerly) לבין הטקסט הקריא (readerly). רוב הסוגות של הספרות ההמונית מייצרות טקסטים קריאים, הכופים את סמכותם על הקורא ומכוונים להנאת הקורא הפסיבי דרך מוסכמות תרבותיות. לעומת זאת, טקסט כתיב משתף את הקורא והופך אותו ליוצר ולמכוון משמעות. טקסט כתיב קיים בהווה התמידי ופתוח לפירוש ולכתיבה מחדשת. הוא מניח אינטראקציה בלתי

התקציר מבוסס על המאמר:

Kidd, D.C. & Castano, E. (2013). Reading literary fiction improves theory of mind.

Science, 342, 377-380.

הוא מניח אינטראקציה בלתי מוגבלת של פרשנויות ושפות.

3. דיאלוג פנימי – פוליפוניה (הימצאותם של שני קולות או יותר בו-זמנית, כשלכל קול יש עצמאות משלו), מאפיין את הרומן המודרני ומביא בפני הקורא לא רק קול אחד של המחבר, אלא מגוון קולות שונים. הקול המפרש של הקורא, כמו גם קולו של המחבר, מצטרפים לדיאלוג הפנימי שנוצר מתוך היצירה. בכתיב, פילוסוף ומבקר ספרות, סבור שהדיאלוג הוא חלק מהמבנה הפנימי של התודעה האנושית. בכתיב מציין גם, שהגישה הדיאלוגית שאותה אנו פוגשים בסוגה של הרומן המודרני, הכרחית עבור הכרתנו את האחר בתור סובייקט אנושי ולא כחפץ דומם.

4. ג'רום ברונר (פסיכולוג קוגניטיבי) הוסיף את התרומה של היצירה ספרותית לשיתוף הקורא בשיח. לדבריו, היצירה הספרותית מכריחה אותנו למלא את החלל ולחפש אחר המשמעות מתוך מגוון משמעויות אפשריות. ברונר טוען, שהיצירה הספרותית מפתחת אצל הקורא מגוון יכולות ומעבירה אותו במובן מסוים לעמדת המחבר. הדבר בא לידי ביטוי בכינון הנחות והתמקדות במשמעות הנסתרת; סובייקטיביות - תיאור המציאות בעיני הדמויות הספרותיות; יכולת לאמץ פרספקטיבות מגוונות ותפיסת עולם מזוויות ראייה שונות בו-זמנית. למעשה, ניתן לראות זהות ביכולות אלה ליכולות שמופעלות במסגרת תיאוריית התודעה.

ההנחה שהחוקרים רצו לבדוק במחקר הנוכחי טוענת, שהיצירה הספרותית (טקסט כתוב/ספרות של דיאלוג פנימי) מהווה גורם ייחודי, המפעיל תהליכים פסיכולוגיים חיוניים, זאת על מנת לפתח גישה לחוויות הסובייקטיביות של הדמויות. כמו בחיים האמתיים, העולם של היצירה הספרותית מלא בדמויות מורכבות. עם זאת, בשונה מהעולם האמיתי, עולם היצירה הספרותית מאפשר לקורא לחוות את החוויות של האחר, ללא תוצאות המאיימות על מעורבות זו. יתרה מכך, אם החוויות החברתיות השגרתיות שלנו נובעות במידה רבה מהמוסכמות ומהסטריאוטיפים של תפיסה ופירוש, היצירה הספרותית, לעתים קרובות, סותרת ציפיות מוקדמות שלנו ונוטה לחרוג מהקלישאות ומהסטריאוטיפים הקיימים בתודעתנו. לכן, הקורא חייב להיות גמיש יותר בפרשנותו ובגישתו כלפי התחושות והמחשבות של הדמויות. במילים אחרות, עליו להשתמש בתהליכים של תיאוריית התודעה. לעומת זאת, בשונה מהיצירה הספרותית, הספרות ההמונית (טקסט קריאה/ספרות מונולוגית) נוטה לתאר את העולם כעקבי לחלוטין ולכן ניתן לציפייה מוקדמת. קריאה זאת תואמת לציפיות הקורא ולכן אינה תורמת לתיאוריה של התודעה.

על מנת לבחון הנחה זו, החוקרים ערכו חמישה ניסויים השוואתיים. הנבחנים עברו את המבדקים של תיאוריית התודעה הקוגניטיבית ותיאוריית התודעה הרגשית. במהלך הניסויים נבחנה השפעת קריאת יצירות ספרותיות (סיפורים קצרים) מול ספרות המונית, ספרות עיונית והיעדר קריאה. כמו כן, נבחנו הרגלי הקריאה הקודמים של הנבדקים.

הממצאים מצביעים על כך, שחשיפה ליצירות ספרותיות מביאה לשיפור במשימות התלויות בתיאוריית התודעה הרגשית (נצפה בכל הניסויים) והקוגניטיבית (נצפה בניסויים שדרשו רמה גבוהה יותר של פעילות קוגניטיבית). חשוב לציין, כי הממצאים מצביעים לא רק על קיום השפעה קצרת טווח של קריאת יצירות ספרותיות, אלא גם על האפשרות שההרגל לקריאת יצירות ספרותיות לאורך זמן יביא לשיפור קבוע ברמת תיאוריית התודעה. יש לסייג ולומר, כי מסקנה זו מחייבת מחקר המשך נוסף.

לסיכום, יש לציין את ההשלכות החשובות שיש למחקר על עיצוב המדיניות החינוכית. בארצות הברית קיימת מסורת של שימוש בספרות בתכניות המכוונות לקידום אמפתיה בקרב רופאים ולהקניית מיומנויות חיים בקרב אסירים. עם זאת, מעצבי הרפורמות בחינוך הבית ספרי מטילים ספק בנחיצותו של מקצוע הספרות. יתר על כן, הסטנדרטים החינוכיים החדשים שהתקבלו במרבית המדינות בארצות הברית ממעטים בחשיבותה של הספרות היפה בבתי ספר תיכוניים. המחקר הנוכחי מלמד, כי קריאת יצירות ספרותיות עשויה לתרום לפיתוח תיאוריית התודעה – יכולת מורכבת וחיונית לאינטראקציה חברתית.